

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ХУДОЖНЬОЇ ОСВІТИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У ХІХ СТОЛІТТІ

Ольга ПУНГІНА (Кіровоград)

Заснування міст Херсонської губернії, створення необхідних економічних та соціальних умов викликало приплив значної кількості високоосвіченого, культурного населення як з Російської імперії, так і з країн Західної Європи. Під впливом цих процесів сформувалася специфічна спільнота, яка вирізнялася прогресивною спрямованістю та певними культурними особливостями, що сприяло соціокультурним передумовам формування художньої культури на півдні України у ХІХ столітті.

Основание городов Херсонской губернии, создание необходимых экономических и социальных условий вызвало приток значительного количества высокообразованного, культурного населения как из Российской империи, так и из стран Западной Европы. Под влиянием этих процессов сформировалась специфическая общность, которая отличалась прогрессивной направленностью и определенными культурными особенностями, что способствовало соціокультурным предпосылкам формирования художественной культуры на юге Украины в ХІХ веке.

Ключові слова: Херсонська губернія, художня культура, південь України.

Характер розвитку художньої освіти у південних провінціях Російської імперії пов'язаний з історією міст, заснованих унаслідок перемог Росії над Туреччиною наприкінці ХVІІІ століття. У результаті освоєння земель Північного Причорномор'я та Криму утворилося близько тридцяти населених пунктів, багато з яких з часом стали великими адміністративними центрами.

Інтенсивне заселення півдня України відбувалося протягом другої половини ХVІІІ століття. Після кількох російсько-турецьких війн Російська імперія закріпила за собою значну частину Причорномор'я. Це відкривало можливість для створення вільних умов торгівлі, важливих військових форпостів та укріплень, вільного судноплавства Чорним морем та переміщенню через проливи Босфор і Дарданелли. Міста, що стали осередками економічних, політичних та культурних традицій цього регіону, почали розвиватись швидкими темпами. У 1778 році було засновано перше таке місто – Херсон, яке повною мірою виконувало покладені на нього функції фортеці. Пізніше були засновані міста Миколаїв (1789 р.) та Одеса (1794 р.), котрі ввійшли до складу

Херсонської губернії, що сьогодні географічно вважається півднем України.

Так із кінця XVIII століття розпочався інтенсивний процес економічної та культурної колонізації південних територій. У 50-х роках XIX століття найбільшу етнічну групу у цьому регіоні складали українці – 148326 осіб, росіян було 18759, євреїв – 25537, німців – 2004, осіб інших національностей – 13508 [2, с. 49]. Основу Херсонської губернії переважно складало селянство. Поряд зі зростанням кількості сільського населення в південному регіоні швидкими темпами зростало й міське, що пояснюється високими темпами урбанізації цього краю. У 1840 р. найбільшими та найчисленнішими містами були Одеса – у ній мешкало 60.000 осіб, Миколаїв – 29.000 та Херсон – 22.000.

У першій чверті XIX ст. основними галузями сільського господарства регіону були скотарство та хліборобство. У другій чверті XIX століття починається процес переходу від натурального до товарного господарства. Особливе значення для всієї Новоросії мала галузь суднобудування в Херсонській губернії. Ще наприкінці XVIII століття у Херсоні та Миколаєві з'явилися казенні військові судноверфи.

Визначальною ознакою економіки Півдня була розвинена система торгівлі. Як зазначає І. Лисяк-Рудницький, «заселення цих земель об'єднало всі частини України, що дозволило інтегрувати українські землі та створити географічно незалежне українське господарство» [3, с. 147]. Чорноморська торгівля зазнала справжнього піднесення: її частка в загальноросійському експорті піднялася з 4,7% (1802 р.) до 22,5% (1816 р.), і в подальшому цей відсоток збільшувався.

Отже, до другої половини XIX ст., незважаючи на існування кріпацтва, південь України значно просунувся в розвитку продуктивних сил і технологій виробництва, підготовці робітників, які володіли більш сучасними трудовими навичками, що викликало потребу в кваліфікованих кадрах і, у свою чергу, визначало розвиток освіти і культури регіону та безпосередньо вплинуло на формування культурних цінностей і переконань мешканців південних міст.

Поряд із сільським господарством під впливом технічної революції значних темпів розвитку набула промисловість краю. Так, на початку XX століття на Півдні працюють селітровий, цегельні, вапняні, цукрові заводи, підприємства із виробництва шовку-сирцю, канатна фабрика, чисельні сталеливарні підприємства тощо (у 1903 році на Півдні було виготовлено 23,8 % металевих виробів від загальної кількості в Російській імперії). Особливого значення в промисловому розвитку Південного краю набуває реформування суднобудівної галузі.

У цей же період швидких темпів розвитку набуває, поряд із зовнішньою, внутрішня торгівля (ярмарки, торги, базари, магазини,

крамниці, корчми). Нових ознак торгівлі, як зовнішній, так і внутрішній, надало виникнення та зростання мережі товарних бірж, котрі з'явилися ще наприкінці XVIII століття (Одеса, 1796 рік). У другій половині XIX століття на Півдні виникає ціла низка бірж: в Херсоні у 1878 році, у Миколаєві в 1885 році, нова біржа в Одесі в 1890 році. Загальна характеристика свідчить, що з 15-ти бірж, які діяли в Україні, 10 розташовувалися на Півдні. За обсягом операцій найбільш потужною біржею Півдня була Одеська, яка входила до п'ятірки бірж Російської імперії. Необхідною умовою розвитку економіки регіону було створення мережі залізниць. Завдяки відкриттю у 60-их роках XIX ст. залізниці, що з'єднувала Південь з великими центрами (Києвом, Москвою, Петербургом), за обсягами зовнішньої торгівлі Одеса посідала друге місце після російської столиці.

У кожному з міст Півдня соціокультурний розвиток мав свої особливості, зумовлені передусім адміністративним статусом, діловим характером та почасти національним складом населення південних міст, що впливало на культурний рівень та естетичні вподобання їх мешканців.

Так, Херсон був адміністративним центром губернії, хоча й відзначався провінційним характером. Міста Херсон і Миколаїв формувались як флотські, військові, тому тут була розташована більшість військово-морських навчальних закладів.

Миколаїв мав військово-стратегічне значення, що зумовлювалося потребами військово-морського флоту. Становлення Миколаївщини визначалося стратегічними та економічними цілями утвердження регіону як великого військово-морського та промислового центру, у першу чергу суднобудівництва. Місто Миколаїв стає центральною базою Чорноморського флоту Російської імперії. Сюди запрошують провідних фахівців, учених, істориків, письменників, художників.

З Миколаївщиною пов'язані доленосні епізоди життя та діяльності Г.О.Потьомкіна - державного, військового діяча і дипломата та М.С.Мордвинова - адмірала, головного командира Чорноморського флоту, видатного державного і громадського діяча. У повітовому Миколаєві перебувало командування Чорноморським флотом, тому тут переважало військове населення. Адміністративні й житлові будівлі мали більш «казенний» характер, на зразок «провінційного класицизму».

У 20-ті роки XIX ст. Миколаїв набув статусу закритого міста. Урядом Російської імперії миколаївському порту надається значення «виключно військового порту» [1, с. 19]. Цього рішення дотримувалися настільки суворо, що не тільки іноземні судна не допускалися сюди, але й приїзд іноземців до Миколаєва був ускладнений. Тільки після 1 липня

1862 року Миколаївський порт, а отже, і місто, були відкриті для відвідування іноземними суднами.

Центром Новоросійського генерал-губернаторства та соціокультурного й політичного розвитку цього регіону було місто Одеса. Виникнувши в степу біля моря, Одеса через 50 років із маленького повітового містечка перетворилася на значне портове місто з великим на той час і строкатим за складом населенням, і почало відігравати важливу роль в економічному і культурному житті Росії. Упорядкований порт, широкі торгівельні стосунки, різноманітні установи для захисту й успішного ведення торгових і промислових підприємств. Безпрецедентне для Росії зростання населення: у 1827 р. в Одесі було вже понад 32.000 населення, через 10 р. (у 1837) – 53.800, а в 1858 р. – 104.000 [4, с. 4]. На той час місто, що недавно виникло, стало третім в Росії за кількістю населення, після Петербургу й Москви.

Ліберальне ставлення з боку уряду дозволило запровадити режим «вільної торгівлі». Впровадження «порто-франко» (1819-1859) сприяло припливу іноземного капіталу і росту торгівельних оборотів міста, це перетворило місто на головний порт Півдня. На Одесу припадало 1/4 всього експорту хліба в Російською імперією. Торгівельні зв'язки Одеси було встановлено з країнами Європи, Азії та Америки. Купці з чорноморських країн, що межують з Росією, засновують в Одесі торгові будинки. Забудова Одеси стала одним із найвищих досягнень вітчизняного містобудування: тут органічно поєдналися порт на низинній прибережній смугі та саме місто на підвищеному плато, де будувались, здебільшого, двоповерхові особняки з парадними дворами.

Географічне положення, м'який клімат, жвава й широка торгівля, а також важливі пільги, надані місту урядом, і розумні заходи місцевого керівництва роблять Одесу надзвичайно привабливою для всіх, хто потрапляє до неї, і це нове екатерининське «вікно до Європи» розвивається, росте і кращає ще швидше, ніж старший на 100 років Петербург. Уже у 1796 році через Одесу очікується такий ввіз іноземних книг, що було прийняте рішення заснувати в місті відділення іноземної цензури [5, с. 570].

Справжній розквіт Одеси починається з 1803 року, після приїзду відомого герцога Дюка де-Рішельє. «Він узявся за справу з такою любов'ю і з такою енергією, що досяг набагато більшого, ніж хтось міг чекати і сподіватися» [5, с. 571]. 9 березня 1803 року Рішельє приїхав до Одеси, а через декілька місяців він відправляє до Імператора масу клопотань і прохань про дарунок великих на той час коштів, від 15.000 до 20.000 рублів, на споруду театру й відкриття цілого ряду суспільних шкіл. Посилена турбота про таку розкіш, як гарний театр, для невлаштованого міста може здатись дивною, але герцог Рішельє ясно

усвідомлював потреби одеського суспільства. Населення Одеси складалося, головним чином, з купців, посередників, агентів та інших наполовину росіян - наполовину іноземців. Ці люди наживи, дуже часто несімейні, звикли до громадського життя і культурних розваг. Після трудового дня, через відсутність чогось кращого, просиджували в так званих «казино», які небагато чим відрізнялися від шинків, і займали своїх гостей тільки грою і напоями. Після 2-3 років такого життя «найкраща натура повинна була здичавіти», а Одеса могла перетворитися на зразок поселення золотопромисловців, «звідки всяка порядна людина біжить при першій нагоді» [5, с. 572].

Особливо добре жилося в Одесі простому народу, який потрапляв сюди на вільне життя і рясний заробіток з кріпосної Росії. Заробіток був такий великий, що чиновники середньої руки отримували значно менше простого носильника. Рішельє прагне дати цьому розпеченому цивілізацією, спроможному, енергійному, але небезпечному населенню культурну розвагу у вигляді театру. Уже в кінці 1804 року отримано від скарбниці 20.000 рублів на споруду будівлі. Але ще більше герцог Рішельє своєю турботою про заснування і розвиток шкіл сприяв розумовому розвитку Одеси. У квітні 1804 року, за його доповідною, був виданий указ про відкриття в Одесі комерційної гімназії. Приходське і повітове училища були відкриті відразу у 1803 році.

У 1810 році відбулося відкриття в Одесі оперного театру. Це мало особливе значення для загальнокультурного розвитку регіону. Вищі кола губернії постійно відвідували італійську оперу, а практика запрошування на гастролі іноземних виконавців була досить поширеною на той час. Одеса першої половини XIX століття стає великим театральним - музичним центром. У 1827 році виник театр російської трупи, до репертуару якого входили опери, драми, комедії та водевілі, а з 1847 року в Одесі постійно працював театр російської драми, який збирав глядачів більш демократичного характеру. Відвідування театральних постанов (особисто, разом з родиною) було невід'ємною умовою культурного життя регіону і сприяло формуванню у молоді естетичного сприйняття та розуміння.

Із 1823 року починається «російський» період в історії «розумового життя» Одеси. Влітку цього ж року на службу до Одеси приїхав новий генерал-губернатор-генерал-ад'ютант граф М.С. Воронцов. Керівники-іноземці змінилися російськими, і ця зміна благотворно відбилася на духовній культурі Одеси. Граф М.Воронцов, незважаючи на свою англomanію, був типовим російським вельможею. До Одеси за ним приїхав цілий штат молодих чиновників із прогресивних дворянських сімей. Маючи величезний авторитет у Петербурзі і люблячи Одесу, він не тільки відстоював її повну самостійність, але й прагнув зробити місто

Одесу, столицею всієї Новоросії [5, с. 587]. Якщо про Рішельє можна сказати, що він знайшов Одесу глиняною, а залишив кам'яною, то щодо графа М. Воронцова можна стверджувати, що він знайшов Одесу багатообіцяючою, напівіноземною колонією, а залишив її великим російським містом, культурним центром, який небезпідставно претендував на назву «південної столиці імперії».

Важливою подією в науковому та культурному житті Півдня стало заснування в Одесі в 1830 році публічної бібліотеки, яка стала другою за величиною в Російській імперії після Імператорської Петербурзької (остання була на 16 років старшою Одеської і на 30 років – Московської). Це була перша в Росії провінційна публічна бібліотека, що переросла у величезний культурний заклад, у справжній «вільний університет» для багатьох поколінь мешканців міста. Її фінансування здійснювалося за рахунок міських прибутків: щорічно на існування бібліотеки і поповнення її новими книжками виділялось по 2000 руб., на заробітну плату бібліотекарям – 1500 руб. [6, с. 131]. Головну роль у її створенні відіграв генерал-губернатор граф М. Воронцов, який подарував бібліотеці «зібрання коштовних творів». За прикладом губернатора «діяли й заможні городяни, тому кількість книжок швидко збільшувалась» [6, с. 133]. Бібліотеку відвідувала значна частина населення міста, з-поміж якої виділяється учнівська молодь. Усі отримали можливість ознайомлюватись із літературою, що відповідно позначилося на процесі самоосвіти й самовиховання.

Бібліотека Одеси стала прикладом для наслідування мешканцям Миколаєва та Херсона. Так, у 1872 році в Херсоні за ініціативою міського голови М. Бекетова була відкрита громадська бібліотека. Особливість провінційної бібліотеки Херсона полягала в тому, що її директор В. Шейнфінкель поряд із дозволеними владою книжками утворила «секретний фонд», із якого книжки видавались лише перевіреним читачам, особливо молоді.

Виняткового значення для культурного життя півдня імперії набуває той факт, що цей регіон використовувався урядом як територія для заслання та відсторонення від центру непокірних і вільнодумців, що, у свою чергу, плідно вплинуло на розповсюдження прогресивних ідей та формування культурних цінностей цього краю.

Із часом, на тлі піднесення національної ідеї виникає захоплення історією та культурою свого народу, що сприяє створенню археологічних гуртків та відкриттю музеїв. Планомірне збирання й вивчення пам'яток культури Півдня пов'язане із заснуванням у 1839 році «Одеського товариства історії та старожитності», одного з перших в Росії науково-історичних товариств, почесним президентом якого був граф М.С. Воронцов. Воно здобуло виключне право на археологічні

дослідження в Новоросійському краї. У цьому ж році при Товаристві був організований археологічний музей світового значення, що в 1858 році об'єднався з міським музеєм старожитностей. У зібранні археологічного музею значну частину предметів, особливо античних, становили твори образотворчого мистецтва. Тому пам'ятки досліджувалися в комплексі з їх художнім аналізом.

Схожий археологічний музей було відкрито і в Херсоні (1898 рік) за ініціативою відомого археолога, краєзнавця, журналіста, громадського діяча В. Гошкевича. Ще в 1890-х роках у вільний від основної служби час, будуючи секретарем губернського статистичного комітету, він займався археологічними розкопками «на лівому березі Дніпра напроти Херсона». Знайдені пам'ятки старовини стали основою експозиції музею, відкритого для відвідувачів щоденно (цікаво, що вхід був безкоштовним). З 1910 до 1916 роки його основними відвідувачами були учні навчальних закладів міста.

Новий етап розвитку місцевої культури Південного регіону розпочався в другій половині XIX століття, а загальне зростання економіки краю зумовило суттєві зміни і в культурному житті. У цей час населення продовжує зростати теж надзвичайно швидко: в 1872 р. в Одесі налічується 169.000 жителів, в 1897 р. – 358.000 [4, с. 10]. За кількістю населення Одеса посідає третє місце в Російській імперії. Цікаво порівняти витрати Одеси на народну освіту з витратами на освіту інших російських міст. Так, у 1864 році з 43-ох найбільш «значних» російських міст, Одеса, за кількістю сум, що витрачаються на навчальні заклади, які підпорядковувалися Міністерству народної освіти, посідала четверте місце: 9.508 крб. – із 1.182.482 крб. загальної витрати. Вище за неї за витратами на освіту стояли Рига - 27.000 крб., Петербург і Москва по 11.000 крб. [5, с. 688].

Науковці, які досліджували історичні особливості розвитку Півдня України цього періоду, зазначають, що однією з важливих ознак «громадянина Півдня» був дуже високий рівень культури й освіченості. Формування культури Півдня України було тісно пов'язане з розвитком міст та видатними діячами того часу, котрі мешкали там та зробили внесок у формування культури цього регіону. Проведення вечорів, світських раутів, балів тощо було невід'ємною частиною їх культурного життя. Завдяки цим особливостям міста Півдня не лише відрізнялися від міст центральних губерній та розвинутих західних провінцій імперії, вони створили власну специфічну «міську культуру», як відзначає Н. Шушлянікова, що вплинуло на формування «нового типу» людини – «громадянина Півдня» [7, с. 30]. Для такої людини був характерний високий культурний розвиток особистості, що передбачав певний рівень освіти і ґрунтувався на культурно-естетичному вихованні в освітніх

установах регіону. Отже, завдяки природно-географічним та соціокультурним особливостям відбулось економічне зростання південного регіону. Багатонаціональний склад населення, розвиток міст, котрі перетворилися на великі адміністративні, промислові та культурні центри з високим рівнем життя, а також їх статус «портових міст», сприяв не лише зростанню зовнішньої та внутрішньої торгівлі, а й міжнародному спілкуванню, що відбивалося на стані політичного та культурного життя регіону.

Таким чином, уряд Російської імперії, будучи зацікавленим у швидкому заселенні Південних земель, створив необхідні економічні та соціальні умови для стрімкого розвитку цього регіону. Заснування міст Херсонської губернії викликало приплив значної кількості високоосвіченого, культурного населення, як з Російської імперії, так і з країн Західної Європи. А завдяки діяльності видатних людей того часу, було створено сприятливі умови для розвитку специфічної культурної громади, яка характеризувалася високим рівнем освіти та культури. У результаті-сформувалася специфічна культура – культура півдня України, яка створила передумови для формування художньої освіти регіону.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева в устье Ингула. – Николаев, 1890. – 286 с.
2. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской й Херсонской губерний) в ХУІІІ – первой половины ХІХ вв. 1719 – 1858 гг. – М.: Наука, 1976. – 310 с.
3. Лисяк-Рудницький І. Роль України в новітній історії // Історичне есе. – К.: Основа, 1994. – Т. І. – С. 145 – 171.
4. Одеса (короткий довідник з історії міста). Сост. проф. С. Боровой. Одеса, - 1947. – 32 с.
5. Одесса 1794-1894. Издание городского Общественного управления. К столетию города. – Одеса: Тип. А. Шульце, 1895. – 843 с.
6. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Т. І. – Одесса, 1850. – 358 с.
7. Шушлянікова Н.В. Розповіді з історії Херсонського краю: Монографія. – Херсон : Вид. ХДУ, 2003. – 207 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Пунгіна Ольга Анатоліївна – сарший викладач кафедри хореографічних дисциплін, образотворчого мистецтва та дизайну КДПУ ім. В.Винниченка.

Коло наукових інтересів: розвиток та становлення художньої освіти на півдні України (друга половина ХІХ – ХХ століття).